

GAB AKADEMİ

Cilt/Vol: 2 Sayı/Num: 1
Haziran/June 2022
ISSN 2792-0194

İlk Dönem Hafızlığının Günümüzdeki Hafızlık Eğitimi ile Karşılaştırılması

Comparison of Hifz Education in The First Period of Islam with Today's
Hifz Education

Hülya BAŞTÜRK

Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı

Master Student, İnönü University Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and
Religious Studies, Religious Education

Malatya, Turkey

basturkhulya@hotmail.com orcid.org/0000-0002-3587-6024

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 15.11.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 04.06.2022

Published / Yayın Tarihi: 28.06.2022

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume/ Cilt: 2 Issue/ Sayı: 1 Pages/ Sayfa: 146-160

İlk Dönem Hafızlığının Günümüzdeki Hafızlık Eğitimi ile Karşılaştırılması

Özet

Kur'an-ı Kerim, indirilmeye başlandığı andan günümüze kadar, başta Hz. Peygamber olmak üzere asırlardır milyonlarca kişi tarafından ezberlenen tek kitap olma özelliğine sahiptir. Hafızlık, Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar anlayış, amaç ve metot olarak farklılaşmıştır. Çalışmamızda, ilk dönemde ve günümüzde hafızlık eğitiminin amaç ve yöntemleri ortaya konularak iki dönemin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Kur'an'ı yaşamayı amaçlayan ve manaya çokça önem veren sahabilerin, on ayet ezberleyip o ayetleri hayatlarına uyguladıktan sonra bir diğer on ayeti ezberleme metodunun, yerini zamanla, manayı geri planda bırakarak hızlandırılmış bir şekilde Kur'an'ın tamamını ezberlemeye bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Başlangıçta ders halleri aracılığıyla sürdürülen hafızlık eğitimi, zamanla kurumsallaşarak sistemli hale gelmiş ve günümüzde Müslümanların yaşadığı her yerde, Allah'ın rızasını kazanma ümidiyle sürdürülen bir ibadet halini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Hafızlık, Kur'an, Ezber

Comparison of Hifz Education in The First Period of Islam with Today's Hifz Education

Abstract

The Qur'an is the only book memorized by millions of people for centuries, especially the Prophet Muhammad, from the moment it's revelation until now. Memorization of the Qur'an has differed in understanding, purpose and method from the prophet's time to now. In our study, it is aimed to compare the two times by revealing the purposes and methods of memorization education in the first period of Islam and today. The method of memorizing another ten verses after memorizing ten verses and applying them to their lives, over time, has been replaced by an accelerated way of memorizing the entire Qur'an, which keeps meaning in the background. Hifz education, which was initially carried out through lesson groups, became institutionalized and systematic over time, and today it has become a worship practiced in the hope of gaining Allah's approval, wherever Muslims live.

Key Words: Religious Education, Hafeez, Qur'an, Memorization

Giriş

Kur'an-ı Kerim'i baştan sona ezberlemiş olan kişilere hafız denilmektedir. Hafız kelimesinin bu anlamıyla kullanımı Hz. Peygamber ve sahabe döneminden sonra başlamıştır. Çünkü o dönemlerde Kur'an'ın tamamını ezbere bilenler için hafız değil "Kur'an'ı cem edenler" ifadesi kullanılmıştır. Sadece isimlendirme olarak değil, amaç ve yöntem olarak da günümüzdeki hafızlık ile ilk dönemdeki hafızlık farklılık arz etmektedir.

Sözlü aktarım kültürünün hâkim olduğu Araplarda hıfz çok gelişmiştir. Kur'an indirilmeye başlandığında yazı araç ve gereçlerinin çok kısıtlı olması, Kur'an'ı korumak için Müslümanları hafızlarına güvenmeye sevk etmiştir. Onlar Kur'an'ı korumak, onun hükümlerini yaşamak, ayetleri namazlarda okuyabilmek, bilmeyenlere ayetleri aktarmak ve Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla Kur'an'ı hıfz etmişlerdir. Hz. Peygamber, ashabını etrafına toplayarak ayetleri onlara okuyup tekrar ettirerek ezberlemelerini sağlamıştır. Sahabiler ise onar onar ayet ezberleme metodunu takip etmişlerdir. Zaman değiştikçe hafızlık eğitiminde kullanılan metotlar da değişmiştir. Günümüzde hafızlık yapmanın temel gayesi, sevap kazanmak ve Hz. Peygamber'in hafızlar için söylediği övgülere layık olma çabasıdır.

Araştırmamız, Hz. Peygamber'in ve sahabenin yaşadığı zamanın kastedildiği ilk dönemde, Kur'an hafızı olmanın amaç ve metotlarını günümüzdekilerle karşılaştırarak benzer ve farklı yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın, İslam'ın en doğru şekilde anlaşıldığı ve yaşandığı zamanlardaki hafızlığın amacını ortaya koyarak günümüzdeki hafızlığın ve hafızlık eğitiminin özünden uzaklaştığını göstermesi ve öze dönülmesi için tavsiyelerde bulunması önemli görülmektedir. Geçmişte ve günümüzde hafızlığa yüklenen anlam, Kur'an'ı ezberlemenin amaçları ve eğitim metotları kıyas edilirken günümüz için yalnızca ülkemizdeki durum göz önünde bulundurulmuştur.

1. Hafızlığın Tanımı, Ortaya Çıkışı ve Önemi

Hafız kelimesi, sözlük anlamı "korumak, ezberlemek" olan hıfz kelimesinden türemiştir. Kur'an'ın tamamını ezberleyene "koruyan ve ezberleyen" manasında hafız denilmiştir. Üç yerde Allah'ın sıfatı¹ olarak, üç yerde ise ismi² olarak geçmektedir. Hafız kavramıyla aynı manaya gelen kurra, hamil (hamilul-Kur'an), mukri, ehlu'l-Kur'an ve sahibu'l-Kur'an kelimeleri de Kur'an'ın tamamını ezberleyen kişiler için kullanılan sıfatlardır. Kur'an'ın kitap haline getirilmesinden önce tamamını ezberlemiş olan kişiler için hafız değil, "Kur'an'ı cem edenler" ifadesi kullanılmıştır³

1 Hud, 11/57; Sebe, 34/51; Şura, 42/6.

2 Yusuf, 12/64; Hicr, 15/9; Enbiya, 21/82.

3 Nebi Bozkurt, "Hafız", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 77 <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz--kuran>.

Kur'an'ın nazil olduğu dönemde okuma yazma bilenlerin sayısının az olması, Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmemesi, Arap kültüründe sözlü aktarımın doğal bir durum olarak kabul edilmesi ve yazma araç-gereçlerinin oldukça kısıtlı olması gibi durumlar, Kur'an hıfzının başlamasında etkili olmuştur.⁴ O dönemde Kur'an'ı hıfz etmenin temel amacı, onun kaybolmasını önlemek, hükümlerini hayata geçirmek ve onu korumak olmuştur. Hafız kavramının bugün anladığımız haliyle kullanımı ise Kur'an'ın kaybolma endişesi kalmadığı zamanlarda başlamıştır. O zamanlardan günümüze kadar hafızlık, Hz. Peygamber'in "Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenidir"⁵ hadisindeki şerefe nail olmak için gerçekleştirilen bir Kur'an öğrenim şekli olarak anlaşılmıştır. Kur'an'ı hıfz etmek hem bir ibadet şekli hem de Kur'an'a duyulan saygının yansımaları olarak görülmüştür.⁶

Sahabenin Kur'an'ın ezberlenmesinde, yazıya geçirilmesinde ve sonraki dönemde cem edilmesinde rolü büyüktür. Ashab, Hz. Peygamber tarafından Kur'an'ı ezberlemeye teşvik edilmiştir. Onlar ayetlerin hafızalarda korunması ve namaz sırasında okunması amacıyla, indirilen ayetleri ezberlemişlerdir. Aynı zamanda ayetler nazil oldukça vahiy kâtipleri, ayetleri hızlıca yazıya geçirmiş ve daha sonra yazdıklarını Hz. Peygamber'e okuyarak doğruluğunu test etmişlerdir. Kur'an'da bildirildiği üzere, inkâr edenlerin, ashabın Kur'an hususunda gösterdikleri bu çaba karşısında "Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarıdır!"⁷ şeklinde konuşmaları buna delildir.⁸

İslam tarihinde meydana gelen elim bir hadise, hafızlığa verilen önemin ve duyulan ilginin artmasına sebep olmuştur. Bi'ru Maune Olayı diye adlandırılan bu hadise şöyle gerçekleşmiştir: Amir b. Sa'saa kabilesi kendilerine İslam'ı öğretmeleri için Hz. Peygamber'den öğreticiler göndermesini talep etti. Müslümanların can güvenliği hususunda liderlerinden kesin bir söz alan Hz. Peygamber, aralarında hafızların bulunduğu 70 kişilik heyeti onlara gönderdi. Heyet, Bi'ru Maune kuyusunun başında konaklarken Beni Amir kabilesi ve onların yardım istediği bazı ailelerden toplanan silahlı gruplar tarafından saldırıya uğradı ve Amr b. Ümeyye haricinde tüm sahabiler şehit edildi.⁹ Hz. Peygamber bu olayın gerçekleştiğini vahiy yoluyla öğrenmiş ve derinden üzülmüştür. Müslim'in rivayetine göre Enes b. Malik, Rasulullah'ın Bi'ru Maune şehitlerine üzüldüğü kadar hiçbir seriyyeye üzülmeyi ifade etmiştir.¹⁰ Öyle

4 Hatice Şahin, "İslam Kültür Tarihinde Kur'an Hıfzı Geleneği ve Günümüzde Uygulama Biçimleri" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2011).

5 Buhari, Fedailü'l-Kur'an, 21

6 Suat Cebeci, "Kur'an Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi.", *Diyanet İlmî Dergi* 46, sy 4 (2010): 7.

7 Furkan, 25/5.

8 Muhammed Zahid el-Kevseri, *Makalatu'l-Kevseri* (Kahire: Mektebetü'l Tefkiye, 1952), 23-24.

9 Ahmet Önkal, "Bi'rîmaune", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992.

10 Bkz. Müslim, Mesacid ve Mevaziu's-Salat, 302.

ki Hz. Peygamber, bir ay boyunca bu hadisenin sorumlularına sabah namazlarında beddua etmiştir.¹¹ Hafız sahabenin şehit olduğu ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in çok önemsedığı bu hadise, sahabenin Kur'an ezberine daha çok ilgi duymasına ve hafız sahabilerin sayısının artmasına vesile olmuştur.¹²

Kur'an ezberleme faaliyetlerinin ortaya çıkmasında ve günümüze kadar devam etmiş olmasında Hz. Peygamber'in sözleri her zaman büyük motivasyon kaynağı olmuştur. Ezberinde Kur'an'dan bir şey bulunmayan kimseyi harabeye dönmüş bir eve benzeterek meselenin önemini somut bir şekilde ashabına açıklamıştır.¹³ Hafızlığın önemini vurgulayan daha birçok hadis bulunmaktadır. Bu hadislerde genel olarak hafızların ne kadar şerefli ve saygıdeğer¹⁴ kişiler olduğuna dikkat çekilmiş, onların cennetle ödüllendirileceği¹⁵ bildirilmiştir.¹⁶ Tüm bu hadisler ışığında Müslümanlar, hala bu şerefe nail olabilmek ve sevap kazanmak amacıyla Kur'an'ın tamamını hıfz etmeye devam etmektedirler.

2. Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Hafızlık Eğitimi

Kur'an ayetleri indirilmeye başlandıktan itibaren ezberleme faaliyetleri başlamıştır. İlk Kur'an hafızı Hz. Peygamberin kendisidir ancak onun hıfzı diğer insanlarınkinden farklı olmuştur. Ayetler onun kalbine ve zihnine Allah tarafından yerleştirilmiştir. Ayetleri kendi çabasıyla ezberlemeye çalıştığında ise Allah tarafından uyarılmış ve Kur'an'ın onun zihninde toplanacağı bildirilmiştir. Hz. Peygamber ayetler nazil oldukça onları ezberlemiş, ashabına aktarmış ve onlara da ezberletmiştir.¹⁷ Her yıl Ramazan ayında Kur'an ayetlerini ezbere bir şekilde Cebrail'e arz etmiş ve Cebrail de onu doğrulamıştır. Vefatından önceki son Ramazan ayında Kur'an'ı iki defa ezberden Cebrail'e okumuş ve karşılıklı yapılan bu son okuyuşa "Arza-i Ahire" adı verilmiştir.¹⁸

Hz. Peygamber döneminde İslam'ın öğretilmesi Kur'an'ın öğretilmesi demektir. Bu sebeple Hz. Peygamber ilk önce kendi evinde Müslümanlara Kur'an'ı öğretmiştir. Bir süre sonra müşriklerin baskıları sonucunda Kur'an öğretimi, Erkam isimli sahabinin evinde devam etmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber, okuduğu ayetlerin özellikle namazlarda

11 Bkz. Buhari, Meğazi, 28.

12 el-Kevseri, *Makalatu'l-Kevseri*, 25.

13 Tirmizi, *Fedailü'l-Kur'an*, 18

14 Bkz. Ahmed b. Hanbel, XLI, 299; Buhârî, *Tefsir* 417; Beyhâkî, *Sünenü'l-kübrâ*, II, 395.

15 Bkz. Tirmizi, *Fedailül-Kur'an*, 13.

16 Mesut Çakır ve Yavuz Horoz, "Hafızlığı Teşvik Eden Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 9 (2018): 118-40.

17 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012).

18 Buhari, *Fedailü'l-Kur'an*, 7.

19 Mustafa Asım Köksal, "Darülerkam", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 520, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulerkam>.

okunması için ezberlenmesi hususunda ashabını teşvik etmiştir. Sahabenin Kur'an ayetlerini ezberlemeye çalışmasının temel nedenlerinden biri de ayetleri hayatlarına uygulamak olmuştur. Bu sebeple onlar ayetleri topyekûn değil, tedrici bir şekilde ezberlemişlerdir. Sahabenin oluşturduğu meclislerde bir sahabi on ayet okumuş, diğerleri dinlemiştir sonra başka bir sahabi diğer on ayeti okumuştur ve bu şekilde ezberlemeye devam etmişlerdir.²⁰ Ayrıca onlar, on ayet ezberleyip bu ayetleri anlayıp hayatlarında tatbik ettikten sonra aynı yolla on ayet daha ezberleme cihetine giderek kendilerine has bir ezber metodu geliştirmişlerdir.²¹ Muvatta'dan aktarıldığı üzere Hz. Ömer'in Bakara Suresi'ni ezberlemesi 8 yıl sürmüştür. Bu durum Hz. Ömer'in yavaş ezberlemesinden değil, hükümleri anlayıp hayatına geçirecek ezberlemesinden kaynaklanmaktadır.²² Kur'an'ı en çok ezberleyenler ise onu yazanlar olmuştur. Okuma yazma bilenlerin çoğu Ensar'dan oldukları için onlar Kur'an hızında ilerlemişlerdir. Hz. Ömer Kur'an'ın tamamını ezberlememiş, Hz. Ebubekir ise ömrünün sonlarına doğru ezberini tamamlamıştır. O dönemde Bakara Suresi'ni ezberleyenlerin sayısının çok az olduğu rivayet edilmiştir.²³

Musab b. Umeyr'in Medine halkına Kur'an'ı öğretmesi için gönderilmesi ile Kur'an öğretimi Mekke dışına çıkmıştır. Medine'ye hicretten sonra Mescid-i Nebevi hızla inşa edilmiştir. Hz. Peygamber yeni ayetler nazil oldukça ashabını namazlardan sonra Mescid-i Nebevi'de etrafına toplar ve onlara hükümleri bildirmiş ve ayetleri onlara tekrar ettirerek ezberlemelerini sağlamıştır Hz. Peygamber, erkeklerden sonra kadınları da burada bir araya getirerek ayetleri aynı şekilde onlara da açıklamıştır.²⁴

Sahabiler, yeni öğrendikleri ayetleri ezberlemek için adeta yarışmışlardır. Birçok kişi aynı anda sesli bir şekilde Kur'an okurdu öyle ki bir kimsenin onların Kur'an okuduğu yerden geçerken duyduğu ses arı vızıltısı gibi gelmiştir. Hz. Peygamber onlara, hep birlikte Kur'an okurken ayetleri karıştırmamaları için seslerini alçaltmalarını söylemiştir. Onların bu çabası Hz. Peygamber'in Kur'an'ı bilenlere verdiği değerden kaynaklanmıştır. O, savaşlarda sancağı genellikle hafızlara teslim eder, savaşlardan sonra cenazeleri defin sırasını önce hafızlara verir ve namazlarda imam olarak Kur'an'ı en iyi bilenleri tayin ederdi.²⁵ Hz. Peygamber Kur'an'ı ezberlemeye teşvik ettiği gibi ezberledikten sonra onu unutmaktan da ashabını sakındırmıştır. O dönemki

20 Muhammed Abdulhay el-Kettani, *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibu'l-İdariyye)*, çev. Ahmet Özel, c. 2 (Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.), 153-154.

21 Hüseyin Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumları* (İstanbul: DEM, 2019), 43.

22 el-Kettani, *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibu'l-İdariyye)*, 2:191.

23 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: TDV, 2014), 66.

24 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 578.

25 Zübeyde Şakar, "Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü" (Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 2014), 20.

insanların aklına hitap edecek şekilde deve metaforuyla durumu izah etmiştir. Kur'an hafızının deve sahibine benzediğini söylemiştir. Kişi, devesini sürekli gözetirse ona sahip çıkar aksi takdirde deveyi elinden kaçıır. Kur'an hafızı da aynı şekilde hıfzına sahip çıkmalıdır çünkü Kur'an'ın hafızadan çıkışı devenin ipinden kaçışından daha hızlıdır şeklinde açıklamıştır.²⁶

Hz. Peygamber döneminde eğitim alanında yapılmış uygulamalar Hülefa-i Raşidin döneminde büyük oranda devam etmiştir ve bu dönemde Kur'an eğitimi daha planlı ve sistemli hale gelerek artış göstermiştir. Yeni fetihlerden dolayı İslam'a yeni girmiş kişilerin Kur'an öğrenmeye olan ihtiyacı bu dönemde Kur'an eğitiminin önemini artırmıştır ve mescitlerde Kur'an eğitimine öncelik verilmiştir. Ebu Derda'nın Dımeşk mescidinde oluşturduğu Kur'an öğretim halkası meşhur hale gelmiştir. Mekke'de Abdullah b. Abbas, Kufe'de Abdullah b. Mesud ders halkalarını oluşturmuş ve birçok insana Kur'an öğretmişlerdir.²⁷ Ebu Musa el-Eş'ari'nin öğreticilik yaptığı Basra'da ise birçok kişi Kur'an'ı ezberlemiştir. Rivayet edildiğine göre Ebu Musa bir gün yetiştirdiği hafızları yanına çağırarak onları Kur'an'ı unutmamaları hususunda uyarmıştır. Bu rivayete göre o toplantıya katılan hafızların sayısının üç yüzü bulunduğu ifade edilmiştir.²⁸ Ebu Musa el-Eş'ari, dönemin halifesi Hz. Ömer'den bu hafızlara maaş bağlamasını talep etmiştir. Hz. Ömer onları takdir etmiştir ancak daha sonra bu uygulamanın insanların Kur'an'ı anlamadan yalnızca metnini ezberlemesine sebep olacağından endişelendiği için maaş uygulamasından vazgeçmiştir.²⁹

Hülefa-i Raşidin döneminde ve bilhassa Hz. Ömer zamanında mektepler Kur'an eğitimi açısından önemliydi. Kur'an eğitimi merkezli bu mekteplerin hocaları hafızlardan seçilirdi.³⁰ İlk dönemlerde camiler, genellikle yüksek seviyede Kur'an eğitimi vermek için kullanılmıştır. Cemaatin ibadet halindeyken rahatsız edilmemesi için çocukların Kur'an eğitimi camilerde değil, kütüphane adı verilen mekânlarda gerçekleştirilmiştir.³¹ Batılı yazar Goldziher, kütüphanelerin İslam'ın doğuşundan itibaren Kur'an'ı ve dini bilgileri öğretme görevini üstlenen mekânlar olduğunu ısrarla savunmuştur ancak İslam'ın ilk zamanlarında Kur'an'ın tamamını ezberleyenlerin çok az olması bunun mümkün olmadığını gösterir niteliktedir. Zira okuma-yazma araç gereçlerinin çok kısıtlı olduğu bu dönemde Kur'an'ın öğretilmesi için muallim olarak hafız sahibilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu zamanda çocukların Kur'an eğitimi, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ud gibi sahabilerin ders halkalarında gerçekleştirilmiştir.

26 Buhari, Fedailü'l-Kur'an, 23.

27 Bahaüddin Varol, "Hülefa-i Raşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, 486-87.

28 Müslim, Zekât, 119.

29 el-Kettani, *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibu'l-İdariyye)*, 2:191.

30 Şakar, "Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü", 73.

31 Bozkurt, "Darülkurra", 75

Öyle anlaşılmaktadır ki ilk küttaplar genel anlamda okuma yazma öğretme mekânlar iken daha sonraki dönemlerde Kur'an'ı öğretildiği ve ezberletildiği mekânlar haline almıştır.³²

Emevi ve Abbasi dönemlerinde küttaplar hafızlık eğitimi açısından önem arz etmiştir. Eğitim usulü karşılıklı arza dayanan küttaplarda ayetler, önce hoca sonra talebe okunuyor ve okunan ayetler defalarca tekrarlanıyordu. Öncelikle Fatıha suresi ezberleniyor ardından Nas suresinden başlanarak Kur'an sondan başa doğru ezberleniyordu. Bakara Suresi'nin ezberlenmesiyle talebe hıfzını tamamlamış oluyordu.³³ Kurra denilen öğreticilerin görev yaptığı küttaplarda, Kur'an hıfzından önce hadis, tefsir ve fıkıh gibi konularda eğitim verilmiştir. Bu uygulamayla talebelerin Kur'an'ı hıfzından önce onu anlayacak seviyeye ulaşmaları ve ayetleri ezberlerken onlardan ibret almaları amaçlanmıştır.³⁴ Bu, hafızlık eğitiminin bir program üzerine inşa edilmeye başlandığının bir işaretidir. Nitekim Endülüslü âlim İbn Arabi, kendi ülkesinde hafızlık eğitimi verilmeden önce dil bilgisi, yazı yazma ve hesap yapma eğitimi verildiğini daha sonra Kur'an ezberletildiğini bildirmiştir. Hafızların eğitim gördüğü ayrı mescitlerinin bulunduğu Endülüs'te Kur'an'ı ezberleyenler daha sonra hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinden birine yönlendirilmiştir. İbn Arabi'ye göre bu metot oldukça başarılı olmuştur.³⁵

Kur'an'ın indirilmeye başlandığı zamandan beri sadece erkekler değil kadınlar da Kur'an'ı hıfzedebilmek için çaba sarf etmişlerdir. Abbasiler döneminde kadınlardan Kur'an'ın tamamını hıfz etmiş çok kişi bulunuyordu. Halife Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hanım'ın yüz kadar hafız cariyesi olduğu ve bunların Kur'an okurken seslerinin sarayın dışından duyulduğu rivayet edilmiştir.³⁶

Müslümanların Kur'an ve dini bilgileri öğrenmeye istekleri sürekli artarak devam etmiştir. Eğitim faaliyetlerinin büyük oranda cami ve mescitlerde yürütülmesi zamanla birtakım problemlere yol açmıştır. Cami içindeki ders halkalarından yükselen seslerin birbirine karışması hem talebelerin öğrenmesine engel olmuş hem de camiye ibadet etmek için gelen cemaatin seslerden rahatsız olmasına sebep olmuştur. Mescitlerin öncelikli görevinin Müslümanların ibadet mekânı olması nedeniyle eğitim faaliyetlerinin cami ve mescitlerden taşınması öngörülmüştür ki bunun için medreseler kurulmuştur. Medreselerin kuruluşunun tek nedeni bu değildir, dini ve siyasi bazı sebepler de medreselerin kuruluşunu hızlandırmıştır.³⁷

32 Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976), 39-42.

33 M. Jacob Landau, "Küttab", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 4.

34 Çelebi, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, 40.

35 Bozkurt, "Hafız", 76.

36 İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman* (Beyrut: Daru's-Sadir, 1972), 314.

37 Çelebi, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, 108.

Hafızlık eğitimi, medreselerin kurulmasıyla giderek sistemli hale gelmiş ve kurumsallaşmıştır. Camiler dışında Kur'an eğitimi için yeni mekânlar ihdas edilmiştir. Darülhuffaz, darülkur'an veya darülkurra isimleriyle açılan medreselerde Kur'an okuma eğitimi verilmiş, Kur'an'ın bir kısmı ya da tamamı ezberletilmiştir. Yüksek Kur'an eğitimi için ihdas edilen ilk müstakil kurumlar "darülkur'an" adı verilen medreselerdir. İlk darülkur'an, Rişa' b. Nazif tarafından Şam'da kurulan Rişaiyye Darülkur'an Medresesidir. Bu medreseler daha sonra darülkurra adıyla İslam coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Darülkurra kavramı Hz. Peygamber zamanında da kullanılmış bir ifadedir. İbn Sa'd'ın rivayetine göre Abdullah b. Ümmü Mektum, Medine'ye hicret ettiğinde Mahrame b. Nevfel'in evinde konaklamıştır ve müslümanların Kur'an okumak üzere toplandıkları bu eve "Darü'l-Kurra" denilmiştir.³⁸

3. Günümüzde Hafızlık Eğitimi

Günümüzde, Kur'an'ı hafızların temel gayesi, Allah'ın rızasını kazanmak ve Hz. Peygamber'in hafızlara yönelik övgülerine mazhar olabilmektir. Bu sebeple hafızlık eğitimi, dünyanın dört bir yanında, Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda halen sürdürülmektedir. Ülkemizde de hafızlık faaliyetleri resmi ve gayri resmî bir şekilde devam etmektedir. Günümüzde darülkurra gibi sadece hafız yetiştirmeye yönelik ihdas edilmiş herhangi bir kurum bulunmamaktadır. Hafızlık eğitimi halen büyük oranda Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an kurslarında ve Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı bazı okullarda sürdürülmektedir.

Eski eğitim sisteminin disiplin anlayışı nedeniyle kursların öğrenci sayısı azalmaya başladığında yetkililer, kurslardaki eğitimin çağın şartlarına ayak uydurma gerekliliğini fark etmişlerdir.³⁹ Ayrıca hafızlık eğitiminin kendine has bir programı olmayışı da büyük bir eksiklik olarak hissedilmiştir. Eğitimin değişen dünya şartlarına uygun olarak geliştirilmesi için özgün bir programa ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla öğrenciler, öğrenciler, veliler ve uzmanların görüşleri ışığında, uzun bir süreçte "Hafızlık Eğitim Programı" hazırlanmış ve hazırlanan program 2010 yılında uygulamaya konulmuştur. Programın en temel amaçlarından biri, hafızları Kur'an'ı anlamaya ve anladıklarıyla hayatı anlamlandırmaya teşvik etmek olmuştur.⁴⁰ Programın dikkat çeken bir özelliği, öğrencilerin sosyal becerileri geliştirmeye yönelik "Sosyal Etkinlik ve Rehberlik" alanı oluşturulmasıdır. Öğrencileri zinde tutmak, zihinsel kapasitelerini artırmak amacıyla öğretim alanları planlanmıştır. Öğrencilerin sosyalleşmesi için sosyal etkinliklere önem verilmiş, daha kaliteli ve çağdaş bir eğitim sunmak için eğitim bilimlerinin verilerinden ve teknolojiden yararlanılmıştır. Sosyal Etkinlik ve Rehberlik alanının amacı, öğrencilerin kursta geçirdikleri zamanı sosyal gelişimlerine uygun

38 İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, c. 4 (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1968), 205.

39 Muhammed Şevki Aydın, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 214.

40 DİB, "Hafızlık Eğitimi Programı" (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010), 7.

olarak geçirmelerini sağlamaktır. Sportif aktiviteler, bilgi yarışmaları, drama gösterileri, dini musiki, münazaralar ve öğretici oyunlar gibi etkinliklerle hafız adaylarının motivasyon ihtiyacı sağlanmalıdır. Yapılabilecek etkinliklerin detayları programda açıklanmıştır. Etkinlikler seçilirken göz önünde bulundurulması gereken en önemli şey ise öğrencilerin ihtiyaçlarıdır.⁴¹ Yapılan bir araştırma, hafızlık öğrencilerinin en çok ihtiyaç duydukları şeyin, moral ve motivasyon olduğunu göstermiştir.⁴²

Hafızlık eğitimi hazırlık, ezberleme ve pekiştirme olmak üzere üç dönem üzerine programlanmıştır. En fazla dört ay süren hazırlık döneminde öğrencilere Kur'an-ı Kerim'i tecvit kurallarına göre okuma becerisi kazandırılması, ezber yeteneğinin geliştirilmesi ve hafızlık yapmak için motivasyon kazanması amaçlanmıştır. Ezberleme döneminin süresi ise bireysel farklılıklara göre değişmektedir. Kimileri için bu dönem kısa sürerken, kimileri için daha uzun bir süre gerekmektedir. Zaten programda hafızlık eğitiminin niteliğinin öğrenci merkezli olduğu ve her öğrencinin kendi yeteneklerine göre değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Pekiştirme döneminde, ezberlenen sayfalar tekrarlar yaptırılarak sağlamlaştırılır. Hafızlık eğitiminin süresi toplamda en fazla iki yıl olarak planlanmıştır ancak gerekli görüldüğü durumlarda öğrencilere ek süre hakkı tanınmıştır. Her üç dönemin temelini Kur'an-ı Kerim, Dini Bilgiler ve Sosyal Etkinlik ve Rehberlik alanları oluşturmaktadır. Haftalık ders saati 30 saattir ve her alandaki derslerin içerikleri, amaçları ve uygulama esasları detaylı olarak belirlenmiştir.⁴³

Programda hafızlık eğitiminin yöntemi de ortaya konulmuştur. "Geleneksel Yöntem" ve "Tekrarlara Göre Yapılandırılmış Yöntem" ismiyle iki yöntem belirlenmiştir. Kur'an kursunun nitelikleri, öğrencinin ihtiyaçları ve isteklerine göre bu iki yöntemden istenilen tercih edilebilir. İhtiyaç duyulduğunda bir öğrenci için iki yöntemin de tercih edilmesi mümkündür. Ülke genelinde uygulama birliği sağlamak için sistemleştirilen geleneksel yöntem, hafızlığını azami süre olan 24 ayda tamamlamak isteyen öğrenciler için uygundur. Bu yönteme göre hafız adayı, cüzlerin son sayfalarını ezberleyerek ilerler. Başlangıçta, birinci cüzün son sayfasından (20. sayfa) başlamak üzere her gün bir cüzün son sayfasını ezberler ve otuzuncu cüzün son sayfasını ezberleyinceye kadar böyle devam eder. Daha sonra öğrenci, ilk cüzden otuzuncu cüze kadar her cüzün 19. sayfası ezberler ve yeni ezberlenen sayfalara ham denir. Ancak öğrenci geçen ay verdiği ham ezberini de pekiştirmiş olmalıdır çünkü yeni ham ezberini verdikten hemen sonra akışı bozmayacak şekilde, geçen ay ezberlediği ham sayfayı da ezberden okur. Bu şekilde geçen ay ham olan sayfa has hale gelmiş, yani pişmiş olur. Aynı işlemler hafızlık tamamlanmaya kadar tekrarlanır.⁴⁴

41 DİB, "Hafızlık Eğitimi Programı", 52-66.

42 Suat Cebeci ve Bilal Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları.", Değerler Eğitimi Dergisi 4, sy 11 (2006): 39.

43 DİB, "Hafızlık Eğitimi Programı", 9-12

44 DİB, "Hafızlık Eğitimi Programı", 14-16

Hafızlığını kısa sürede bitirmek isteyen adaylar için daha çok tercih edilen yöntem ise tekrara dayalı yapılandırılmış yöntemidir. Bu yöntem çağdaş araştırmaların verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur. İnsan zihninin çalışma sistemine göre duyu organlarıyla algılanan veriler kısa süreli belleğe dağınık bir şekilde aktarılır ve bu bilgiler tekrar yoluyla işlenirse uzun bellekte kalıcı hale gelir. Tekrar dayalı yöntem de buna dayanmaktadır. Bu yöntemde, ezberlenecek sayfa ikiye ayrılır. Önce sayfanın altında kalan ikinci bölüm ezberlenir ve sonra en az dört defa tekrar edilir. Öğrenci ezberini hocasına ve arkadaşlarına dinletir. Aynı uygulama ilk bölüm için de yapıldıktan sonra iki kısım birleştirilir ve öğrenci ezberini yine hocasına ve arkadaşlarına dinletir. Böylece sayfa ezberlenmiş olur ancak ezberi korumak için ezberlenen sayfalar 6 defa tekrar edilir. Birinci tekrar 1 saat sonra, ikinci tekrar 24 saat sonra, üçüncü tekrar 48 saat sonra yapılır. Saate tam olarak riayet etmek gereklidir. Dördüncü tekrar 7 gün, beşinci tekrar 14 gün ve son olarak altıncı tekrar 30 gün sonra yapılır. Özet bir şekilde anlatmaya çalıştığımız yöntemlerin tafsilatı programda mevcuttur.⁴⁵

Hafızlık eğitimine dair yaşanan son gelişme, Millî Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığının iş birliğiyle 2014 yılında “Örgün Eğitim ile Birlikte Hafızlık Projesi” adıyla başlatılan uygulamadır. Hafızlık öğrencilerinin okul ortamından uzak kalmadan, akranlarıyla birlikte hafızlık yapmalarını sağlamak amacıyla proje, İmam-Hatip ortaokullarında uygulanmış ve projeyi uygulayacak müstakil proje İmam-Hatip ortaokulları açılmaya başlanmıştır. Proje, ilk olarak Ankara’da, Medine İmam-Hatip Ortaokulu’nda başlatılmıştır. Hemen sonra çeşitli illerin okullarında proje hayata geçirilmiştir. Ayrıca “Hafızların Eğitim Gördüğü İmam-Hatip Liseleri”nde hafızların hıfzını muhafaza etmeleri, pekiştirmeleri için Türkiye Diyanet Vakfı ve MEB tarafından ortaklaşa bir proje yürütülmektedir. Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık projesi özellikle çocukların erken yaşta hafızlığa başlamalarını sağlaması yönüyle oldukça önemlidir. Proje, velilerin de ilgisini çekmiştir ve çocuğunun bu okullarda eğitim almasını isteyenlerin sayısı artmaktadır.⁴⁶

4. Tartışma ve Sonuç

Kur’an hafızı olma çabası, İslam’ın zuhurundan günümüze kadar var olmuştur ve halen devam etmektedir. Ancak ilk dönem Müslümanları ve günümüz Müslümanları, Kur’an’ı hifzetme amacı bakımından ayrılmaktadır. Okuma yazma bilenlerin sayısının az; yazı araç ve gereçlerinin çok sınırlı olduğu Arap toplumunda, öğrenilenlerin unutulmaması ve başkalarına aktarılabilmesi için hafızaya kaydetmek oldukça önemli olmuştur. Dolayısıyla sahabenin, Kur’an ayetlerini iyice anlamak ve anlatmak için ayetleri ezberlemeleri onlar için büyük önem arz etmiştir. Ayrıca onların, ayetleri ilk

45 Bkz. DİB, “Hafızlık Eğitimi Programı”, 14-20

46 DÖGM, Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi Uygulama Usul ve Esasları, Ankara: MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

ağızdan yani Hz. Peygamber'den işitmeleri ve onun hafızlardan övgüyle bahsedişine şahit olmaları, Kur'an'ı ezberleyebilmeleri için büyük motivasyon kaynağı olmuştur. Günümüzde ise milyonlarca Mushaf bulunduğu için Müslümanların istedikleri anda Kur'an'a başvurabilmeleri ve onu anlatabilmeleri için onu ezberlemiş olmalarına ihtiyaçları yoktur. Teknolojinin oldukça geliştiği bu çağda, saniyeler içerisinde Kur'an'a ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla bu durum günümüzde hafızlık eğitiminin temel amaçlarından olmaktan çıkmıştır.

Sahabiler, salt bir şekilde Kur'an'ın tamamını ezberlemiş olmak için değil, ayetleri teker teker anlayabilmek, anladıkları ayetleri hayatlarına uygulayabilmek ve başkalarına aktarabilmek için Kur'an'ı hifz etmek için çabalamışlardır. Sahabenin oluşturduğu meclislerde bir sahabi on ayet okumuş, diğerleri dinlemiştir sonra başka bir sahabi diğer on ayeti okumuştur ve bu şekilde ezberlemeye devam etmişlerdir. Ders halkaları kurarak, ezberleme faaliyetlerini genişletmişlerdir. Ayrıca onlar, on ayet ezberleyip bu ayetleri anlayıp hayatlarında tatbik ettikten sonra aynı yolla on ayet daha ezberleme cihetine giderek kendilerine has bir ezber metodu geliştirmişlerdir. Bu yüzden bazı sahabilerin Kur'an'ın tamamını ezberlemeleri yıllar almıştır. Günümüzde bu şekilde bir ezber metodu uygulanmamaktadır. Çalışmamızda bahsettiğimiz geleneksel yöntem ve tekrarlar göre yapılandırılmış yöntem, hafızlık eğitiminde en çok kullanılan metotlardır. Bu metotlar, ezber yaparken manaya değil sadece metine odaklanmayı amaçlamıştır. Hafızlığın temel amacı, Allah'ın kelamını ezberleyerek onun rızasını kazanmak ve Hz. Peygamber'in övgülerine mazhar olmak haline gelmiştir. Ayrıca günümüzde hafızlığın; resmi kurumlarda görev almayı kolaylaştırmak, toplumda değer ve saygı görmeyi sağlamak gibi yönleri vardır. Bunlar günümüzdeki hafızlığın temel olmasa da yan amaçları olarak sayılabilir.

İlk dönemde hafızlık eğitiminin belli bir sistematığı yoktu. Hafızlık eğitiminin yapılabilmesi için ihdas edilmiş özel mekanlardan ve belirli bir programdan söz edilemez. Sahabiler belli bir mekânda olmaksızın bazen Hz. Peygamber'in yanında, bazen kendi oluşturdukları ders halkaları aracılığıyla, bazen de kalabalık gruplar içinde ayetleri ezberlemeye çalışmışlardır. Hz. Ömer döneminde kütüphanelerin Kur'an öğretim faaliyetleri için kullanılan en önemli mekanlardan biri haline gelmesiyle hafızlık eğitimi sistemleşmeye başlamış ve medreselerin kuruluşuyla sistemli hale gelmiştir. Darülcümrâ medreseleri gibi hafızlık için özel medreseler ihdas edilmiştir. Bugün ülkemizde hafızlık eğitimi, büyük oranda Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı kurslarda ve Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda resmi, sistemli, belli bir plan ve programa göre gerçekleştirilmektedir. Çağın değişen şartlarına ayak uydurabilmek için hafızlık eğitimi programları, teknolojinin, modern eğitim bilimlerinin, psikolojinin ve çeşitli bilim dallarının verilerinden faydalanarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Öğrencilerin motivasyonlarını sağlayabilmek için hafızlık eğitiminin yanında sosyal etkinlikler ve rehberlik alanına da önem verilmesi amaçlanmaktadır. "Örgün Eğitim ile Birlikte

Hafızlık Projesi”, bu alanda önem arz etmektedir. Bu projenin uygulandığı okullarda eğitim alan hafızlık öğrencileri, bir yandan hafızlığa devam ederken bir yandan okul ortamından uzak kalmadan, akranlarıyla birlikte sosyalleşme imkânı bulmaktadırlar.

Neticede İslam’ın zuhurundan günümüze kadar Müslümanların Kur’an’ı ezberlemelerindeki ortak hareket noktaları, Kur’an ile hemhal olmak ve hafızlığın mükafatına erişmek olmuştur. Bu sebeple Kur’an indirilmeye başlandığı andan itibaren Müslümanlar tarafından ezberlenmediği bir dönem olmamıştır.

Araştırmamızın sonucunda şu önerilerde bulunmamız mümkündür:

Sahabenin Kur’an’ı anlamak amacıyla ezberlemesi hafızlığın esasını oluşturmuştur. Bu yüzden gerek DİB gerekse MEB, Kur’an’ı anlayarak hafızlık yapma konusuna önem vermişler ve bu yönde çalışmalar yapmışlardır. Ancak hafızlığını yeni bitirmiş kişilerin dahi Kur’an’ı anlama noktasında büyük sıkıntılar çektiklerini görülmektedir. Bu sorun temel olarak, hafızların çoğunun Arapça bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Mevzuatta ve Diyanet’in hafızlık eğitimi programlarında Arapça bir ders olarak yer almamaktadır. Dolayısıyla daha önce herhangi bir Arapça eğitimi almadan Kur’an kurslarında hafızlık yapmaya başlayanların Kur’an’ı hıfz ederken anlama imkânı oldukça azalmaktadır. Hafızlık projesi uygulayan İmam-Hatip ortaokulları bu açıdan daha şanslıdır çünkü İHO’ların müfredatında Arapça dersi yer almaktadır. Ancak bu okullarda verilen Arapça eğitiminin niteliği ayrı bir tartışma konusudur. Bizim bu konuda önerimiz, hafızlığa hazırlık eğitiminin süresinin artırılarak hafız adaylarına Arapça eğitiminin de verilmesidir. Ancak bu bir anda gerçekleştirilebilecek basit bir iş değildir. Arapça eğitimi programa alındığı takdirde öncelikle, kurslarda Arapça öğretimini sağlam bir gerçekleştirebilecek nitelikli hocaların görevlendirilmesi şarttır. Şu anda DİB bünyesinde çalışan öğreticilerden İlahiyat Fakültesi ve denginde yükseköğrenim mezunu olanların oranı diğerlerine göre oldukça düşüktür. İlahiyat Fakültesinden mezun olan her kişinin iyi derecede Arapça bilmediği de ortadadır. Dolayısıyla kurslarda Arapça eğitimi verecek hocaların bir sınavla tespit edilmesi, mümkünse Diyanet’in dini ihtisas merkezlerinden mezun olanlardan seçilmesi gerekmektedir. Ayrıca kurslarda yapılacak Arapça dersinin belli bir programa oturtulması gerekmektedir. Mesleki Arapça eğitiminin yapılması daha uygun olacaktır. Bu sayede hafızlar, hem Kur’an’ı okurken anlayabilecek hem de dini ilimlerde kendini geliştirme imkânı bulabilecektir.

Kaynakça

- Algur, Hüseyin. *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumları*. İstanbul: DEM, 2019.
- Aydın, Muhammed Şevki. *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Bozkurt, Nebi. "Darülkurra". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8:543-45. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulkurra#1>.
- — —. "Hafız". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15:74-78. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz--kuran>.
- Cebeci S. & Ünsal B., "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları.", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4, sy 11 (2006): 39.
- Cebeci, Suat. "Kur'an Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi." *Diyanet İlmi Dergi* 46, sy 4 (2010): 7-22.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: TDV, 2014.
- Çakır, Mesut ve Yavuz Horoz. "Hafızlığı Teşvik Eden Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 9 (2018): 118-40.
- Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*. Çeviren Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- DİB. "Hafızlık Eğitimi Programı". Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Çeviren Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- İbn Hallikan. *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*. Beyrut: Daru's-Sadır, 1972.
- İbn Sa'd. *et-Tabakatü'l-Kübra*. C. 4. Beyrut: Daru's-Sadır, 1968.
- Kettani, Muhammed Abdulhay el-. *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibu'l-İdar-iyye)*. Çeviren Ahmet Özel. C. 2. 2 c. Beyrut: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.
- Kevseri, Muhammed Zahid el-. *Makalatu'l-Kevseri*. Kahire: Mektebetü'l Tefikiye, 1952.
- Köksal, Mustafa Asım. "Darülerkam". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8:520-21. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulerkam>.
- Landau, M. Jacob. "Küttab". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27:3-4. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Önkal, Ahmet. "Bî'rîmaune". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6:195-96, 1992.

Şahin, Hatice. "İslam Kültür Tarihinde Kur'an Hıfzı Geleneği ve Günümüzde Uygulama Biçimleri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.

Şakar, Zübeyde. "Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.

Varol, Bahaüddin. "Hülefa-i Raşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, 479-504.